

МИНИСТЕРСТВО НА ПРАВОСЪДИЕТО

ФОНДАЦИЯ
АСОЦИАЦИЯ
АНИМУС

Насилие В семейството – насилие В училище

Аналитичен доклад

Министерство на правосъдието

„Повишаване чувствителността на подрастващите по проблема „домашно насилие“ и повишаване на капацитета на представители на образователната система за работа по темата чрез програма и наръчник за превенция и защита в учебните заведения“

Проектът се изпълнява по Договор за предоставяне на безвъзмездна финансова помощ с рег. No 93-00-161/16.05.2018 г., сключен с Министерство на правосъдието.

2018

Настоящият доклад цели да анализира връзката между насилието в семейството, на което деца стават преки жертви или свидетели, и тормоза в училище. Насилието у дома е сериозен рисков фактор в развитието на детето с множество нежелани последици – тезата, която застъпваме е, че една от тези последици е по-висок риск то да стане обект или извършител на насилие в училище.

Докладът включва:

- 1) обзор на ключови изводи от научно-изследователската литература;*
- 2) анализ на резултатите от проучване, осъществено сред голяма извадка от деца чрез самооценъчен въпросник и*
- 3) анализ на конкретни случаи на училищен тормоз, постъпили в различни програми на ФАА.*

I. Училищен тормоз – същност и форми

Приетият у нас *Механизъм за противодействие на тормоза и насилието в институциите в системата на предучилищното и училищното образование* залага в основата на своята дефиниция идеите на един от първите изследователи на проблема - Дан Олвеус. Той разглежда тормоза през призмата на идеите за груповата динамика (Olweus, 1993) и го определя като форма на насилие, която се определя като сбор от съзнателни негативни постъпки, които са дълготрайни, насочени към един и същ ученик от страна на един ученик или група ученици.

Ключови в разбирането за тормоза¹, отново както е отразено и в горепосочения Механизъм, са следните характеристики на това поведение: 1. Злонамерена проява, която има за цел да нарани или унижи дете. 2. Извършва се от позиция на силата, като едната страна използва доминиращата си позиция, за да нарани другата физически или психически, да я унизи или изолира от социалния живот. 3. Повтаря се многократно във времето, а не е еднократна проява. Тормозът може да обхваща много широк спектър от поведения - както преки нападения (удряне, заплаха или принуда, дразнене, подигравка, наричане с обидни прякори, сексуални забележки) или да бъде индиректен (например разпространяване на слухове или насърчаване на другите да отхвърлят или изключват някого от общуването, чупене на вещите на другия). Тормозът може да приема много форми: физически, вербален, психически, социален (изолиране), сексуален.

¹ https://mon.bg/upload/14362/Mehzm_protivodejstvie_tormoz_281217.pdf

II. Връзката между насилието в семейството и училищния тормоз: кратък обзор на научно-изследователската литература

Редица изследвания, както и наблюдения от практиката, сочат, че насилието поражда насилие. Според някои изследователи до 70 % от възрастните, които упражняват насилие, имат в личната си история епизоди, в които са били директна жертва на насилие в семейството или свидетели на такова между възрастните (Widom, 1989, 2000). Често се изтъква ефекта на „заучаването“ (Wilczenski et al., 1997) на подобни модели на поведение – тук може да се приложат и идеите на Албърт Бандура за социалното учене: според неговия обяснителен модел, децата често учат чрез наблюдение на поведенчески модели и възприемат такива поведения, които се награждават или насърчават.

Според Болдри² има тясна връзка между тормоза в училище и домашното насилие в смисъла, че тормозът често е следствие на ситуации на насилие у дома, на които ученикът насилник е изложен, които нормализира и след това „отиграва“, възпроизвежда в училищната среда. Сходства: и двата феномена предполагат няколко неща:

- Доминиране над другия (чрез дисбаланс в силите и налагане на контрол);
- Фактическо насилие (причиняване на болка и вреда)
- Унижаване и потискане на другия (чрез заплахи, психически тормоз).

Родители, които ползват начини на дисциплиниране, включващи насилие, се оказват според проучвания склонни да имат по-скоро нереалистични представи за

² Baldry, Anna C, 'Bullying In Schools And Exposure To Domestic Violence' (2003) 27 Child Abuse & Neglect.

децата и техните възможности, често от ранна възраст - например, могат да им приписват възрастово несъответни способности за самоконтрол и саморегулация, преднамереност и разграничаване между правилно и грешно докато децата са все още твърде малки (вж Davies, 2011). В този смисъл, те могат да тълкуват нарушаване на дисциплината от страна на малкото дете като нарочно и преднамерено, докато всъщност детето не е в състояние да прояви подобно разбиране или самоконтрол. Самите родители, които са склонни да упражняват насилие, в много случаи са били обект на такова самите те, след което са интернализирали възгледа, че децата трябва да бъдат контролирани чрез рязък и наказателен подход (вж. Nix et al., 1999).

Когато достигнат училищна възраст, децата, които стават жертва на насилие в семейството, са по-често склонни да показват по-слаби умения да решават проблеми, по-ниски академични резултати, по-ниска степен на езиково развитие (Cicchetti & Valentino, 2006). Изследователите са установили, че при тях е много по-честа несигурната привързаност (от типа дезорганизирана) - в тези случаи липсата на сигурност в привързаността води до по-слаба склонност към изследване на средата, установяване на нови положителни контакти и към придобиване на нови компетентности: това не е приоритет. Когато голяма част от живота минава под страх или стрес, можем лесно да хипотезираме, че приоритетите са оцеляването и себезащитата - което може да бъде обвързано с идея за налагане и контрол над по-слабите (Barnett et al., 1999).

Несигурната привързаност прави децата недоверчиви, по-малко готови да се учат от нови фигури. Жертвите както на физическо насилие, така и на negliжиране се оказват според проучванията в по-голяма степен центрирани върху самите себе си (собствената протекция и оцеляване) и в по-малка степен емпатични и отчитащи състоянията на другите (Kinnard, 2001) спрямо децата, които не са жертви. Ниските нива на емпатия са водеща предпоставка за упражняване на тормоз върху други хора, незачитане на тяхната болка и преживявания. В социален план, децата жертви на насилие, особено на системно такова, които са свикнали да са винаги нащрек и да очакват нови инциденти, се оказват често затруднени в това да разберат поведението и намеренията на другите. Те много по-често приписват злонамереност и очакват нови нападки, вербални или физически - в този смисъл, ако предугаждат отново отхвърляне

или агресия, то те могат да интерпретират погрешно дадени действия или думи именно в тази посока, дори намеренията на другия да не са били такива, което да доведе до агресивни реакции от детето жертва на насилие. Ако то възприема широк спектър от ситуации като заплашителни, то съответно ще реагира защитно (Schechter & Willheim, 2009).

Наличието на семейна дисфункция и домашно насилие може да се превърне в предпоставка самите деца да се държат като насилници по няколко начина (Rigby, 1996). В някои случаи (особено ако самите родители имат непреработени травми или нисък родителски капацитет) родителите могат да пренебрегват децата – както физическите, така и емоционалните им и социални потребности да остават незадоволени. Такива деца не получават достатъчно интеракции с възрастните, още по-малко положителни такива, така че са в по-висок риск да не развият в достатъчна степен своята емоционална интелигентност в различните нейни компоненти като разпознаване на собствените емоции, саморегулация (справяне с емоциите по начин, който не нанася вреда на другите, изразяване на силните емоции без деструктивност), както и емпатия към другите.

Липсата на емпатия, от своя страна, прави нанасянето на другите много по-лесно. Дисфункционалността на семейната среда също често е свързана с властови дисбаланс, контрол и агресия: тоест някой от членовете държи властта и контрола, изисква подчинение от другите и често налага себе си чрез агресия, физическа или вербална. Растящите в такава среда деца могат лесно да приемат такова поведение за нормално и дори желано – те могат дори да бъдат изрично насърчавани да се държат по подобен начин и да се опитват те самите да доминират други деца извън семейството (в което те, като по-малки и слаби, са обикновено жертвата) (Baldry & Farrington, 1998). Накратко, тези деца първо нормализират, след това заучават и прилагат агресивни начини на поведение и общуване, в които себеутвърждаването се случва чрез налагане и доминиране над другите, без зачитане на техните чувства и преживявания.

И тормозът, и насилието в семейството много често са част от един цикъл на насилие – той обаче не е непременно неразкъсваем. Коен отбелязва, че подходящите интервенции, особено на нивото на училището, могат да доведат до прекъсване на

този цикъл. Децата, които получат ефективна интервенция на по-ранен етап, според Коен, „не са обречени да продължават да имат тези негативни фокусирани върху силата и контрола взаимоотношения в по-късния си живот. Те могат да имат позитивни равнопоставени взаимоотношения“.

III. Анализ на данните от изследване на мненията на младежи по въпроси, свързани с взаимоотношенията

1. **Методология:** Проведеното изследване е мащабно и следва новаторски подход – деца задават въпросите на други деца. Така се цели много по-висока степен на откровеност и себеразкриване, отколкото ако възрастен разпитва дете, особено по съкровени теми. Инструментариумът включва 46 въпроса, които специално обучена извадка от младежи (тийнейджъри) задават на свои връстници и въвеждат в специална бланка. Въпросите обхващат следните категории: демографски данни; общи въпроси за взаимоотношенията; семейство; насилие; любовни отношения; училищна среда; приятелство; онлайн общуване.

Настоящият анализ се съсредоточава върху въпросите, свързани с училището и семейната среда.

2. Описание на извадката

Изследваните лица (ИЛ) са общо 849 и са от 4 различни училища в столицата София и в град Айтос – така са достигнати мненията на деца както от голям град, така и от значително по-малък такъв.

А) Демографски данни: разпределение по пол

Извадката се състои от около 3/5 момичета и 2/5 момчета – или по-точно 483 момичета, 342 момчета, а в останалите случаи не е бил посочен полът.

Б) Възраст

Във възрастов план са обособени няколко субгрупи: от 11 до 12 г, от 13 до 14 г, от 15 до 16 г, от 17 до 18 г, като най-многобройни са участниците от възрастовата група 15-16 г, последвана от групите 13-14 г, 11-12 г, 17-18 г. (виж Таблица 1). Изследването е цялостно насочено към младежи, навлизащи и в тийнейджърска възраст – развитиен

етап, през който индивидът става по-осъзнат, увеличават се бързо когнитивните способности (етап на формалните операции по Жан Пиаже) и, съответно способността на подрастващите да разбират по-сложни взаимовръзки между нещата, да разбират собствените си преживявания, да открояват правилно от грешно. В този смисъл способността за саморефлексия е развита на достатъчно високо ниво, което прави самооценъчните инструменти подходящи за прилагане.

Таблица 1: Разпределение на изследваните лица по възрастови групи

	Брой	%
11_12	125	15.2%
13_14	249	30.4%
15_16	339	41.3%
17_18	107	13.0%
Total	820	100.0%
Липсващи	29	3.4%

В) Етнически произход

Много от участниците са избрали да не посочат данни за своя етнически произход, ето защо събраните такива са по-скоро ориентировъчни. Според наличните данни 437 от респондентите са от български произход, на следващо място са идентифицирали се като представители на турския етнос – 167, а след това – на ромския – 8. Във 237 от случаите не е посочен произход. Тези данни позволяват само частичен анализ и съпоставки на база етническа принадлежност и не позволяват такива по отношение на ромските деца, участвали в проучването, тъй като извадката е малка и непредставителна.

Г) Местожителство

Почти 57 процента от респондентите са от град Айтос и останалите 43 процента – от гр. София. Много от провежданите проучвания се фокусират ексклузивно върху столицата и големите градове, докато тези данни осигуряват представителна извадка

от по-малък град в друга част на страната. В този смисъл данните позволяват много съпоставки по различни критерии.

Таблица 2: Разпределение на ИЛ по градове

	Брой	%
Айтос	468	56.9%
София	354	43.1%
Общо	822	100.0%
Липсващи	27	3.2%

Д) Семейна ситуация

Интересни данни са предоставили респондентите относно семейната си ситуация. Според тях около $\frac{3}{4}$ (близо 75 %) живеят с двамата си родители, докато близо една пета (19 %) живеят с един родител, майка или баща. В 32 случая е посочено, че детето живее с други близки, а в 21 – друго. В 9 случая липса тази информация.

Събрани са данни и относно семейната структура по отношение наличието на сиблинги – братя или сестри. Повечето деца – 76 % - са посочили, че имат брат или сестра, докато 23,6 % са дали информация за себе си като единствени деца. В останалите случаи не са били посочени данни.

Какво биха променили в семейните отношения? На първо място, децата са посочили, че биха желали да получават повече разбиране от близките си – над 34 % са дали този отговор. От една страна, тийнейджърството е развитиен период, за който е характерно чувството, че си неразбран – често свързано със собствената вътрешна обърканост и търсене на идентичност. Отвъд това обаче в някои случаи подобен отговор може да индикира проблематична или дори прекъсната комуникация в семейството.

Като най-важни в отношението на родителите към децата те са посочили доверието и уважението. Няма разлика в отговорите на децата от български и турски етнос – и двете групи поставят на първо място доверието и на второ – уважението.

3. Темата „Насилие“

Анализирани са няколко айтема от въпросника, свързани с темата за насилието в семейството и в училище, а именно следните:

На какъв вид агресия си ставал/а жертва?

Къде си ставал/а жертва на агресия?

Според теб има ли насилие в семейството?

Между кого най-често се случва насилие в семейството?

Според теб има ли насилие в училище?

Между кого се случва насилието в училище?

Ако станеш свидетел на тормоз в училище, как би постъпил/а?

На какъв вид агресия си ставал/а жертва? 48 % от запитаните са споделили, че не са ставали обект на такава агресия. Това обаче означава, че 52 са заявили, че са били в позицията на жертва на агресия. Според техните отговори, най-често това е била вербална агресия (148), но почти еднакъв брой респонденти (141) са отговорили, че са били жертва на физическа такава. А доста голям брой от участниците са заявили, че са били обект на няколко форми на агресия (138). Тези резултати показват, че за съжаление повечето деца са ставали жертва на агресия, някои на множество форми на такава (Таблица 3).

Таблица 3: Преживяна агресия от ИЛ

Вербална	148	18%
Друга	9	1%
Повече от един вид	138	17%
Не съм бил жертва на никаква форма на агресия	397	48%
Физическа	141	17%
Общо	833	100%
Липсващи	16	2%

Къде си ставал/а жертва на агресия? Тук отново над половината респонденти са посочили определени места, с което се потвърждават данните, че са били в позицията на жертва. Близко 200 деца (или 23,1 % от изследваните деца) са посочили, че са били обект на агресия в училище, а 123 (14,7 %) – на повече от едно място. 51 участника са посочили дома си като мястото на агресията, но данните от доста деца, че са търпели насилие на повече от едно място предполага пресичане на поне част от случаите на насилие у дома и в училище. Конкретните данни са представени в Таблица 4.

Таблица 4: Място на преживяна агресия

	Брой	%
В училище	193	23.1%
У дома	51	6.1%
Другаде	8	1.0%
На повече от едно място	123	14.7%
На улицата	82	9.8%
Никъде	378	45.3%
Общо	835	100.0%
Липсващи	14	1.6%

Интересен е и въпросът **„Според теб има ли насилие в семейството?“** Докато около половината деца са отговорили, че няма никога такава, останалите дават отговори, които предполагат наличието му – но във варираща степен. Разпределението на отговорите е посочено в Таблица 5. От една страна, малък процент са посочили, че такава насилие има винаги или често. Общо около 6 % - относителният дял не изглежда толкова голям, но посочването на подобни отговори предполага голяма сериозност на ситуацията и системност на насилието. В същото време над 40 % от респондентите с дали отговори „Понякога“ и „Рядко“ – тоест, докато системното и постоянно насилие да са относително редки ситуации, то самото насилие не е такава рядкост, дори да не се упражнява постоянно.

Таблица 5: Има ли според вас насилие в семейството?

	Брой	%
Винаги	12	1.4%
Никога	436	51.8%
Понякога	189	22.5%
Рядко	169	20.1%
Често	35	4.2%
Общо	841	100.0%
Липсващи	8	0.9%

Анализът на различията между отделните подгрупи изследвани лица показва някои интересни резултати – например, момчета по-често дават отговора, че насилие няма никога. Това се отнася и до групата на по-малките деца – на възраст между 11 и 12 и 13 и 14 години. В същото време най-големите респонденти – между 17 и 18 години – са дали и най-висок процент отговори в категориите „Винаги” и „Често”. Можем да хипотезираме относно причините за това – докато от една страна е възможно степента или честотата на насилие да варират спрямо пола или възрастта на детето, по-състоятелно изглежда търсенето на обяснение в сензитивността, разпознаването на насилието. Тези резултати вероятно показват по-голяма чувствителност на някои групи – момичета и младежите като цяло в по-късна тийнейджърска възраст – към насилието в различни негови форми (например, не само физическо).

По отношение на етническата принадлежност на децата също се забелязват различия. Респондентите, които са се определили както част от турския етнос, най-често заявяват, че насилие в семейството изобщо няма. Децата, които са се определили от ромски произход в това изследване, в най-голяма степен са индикирали наличие на насилие, но техният брой в малък и на базата на извадка от едва 8 деца не могат да се правят цялостни изводи и анализи.

Таблица 6: Има ли насилие в семейството? Разпределение на отговорите според етнически произход

Произход	Винаги	Никога	Понякога	Рядко	Често	Общо
Български	1%	45%	27%	23%	4%	100%
Ромски	13%	25%	38%	13%	13%	100%
Турски	1%	68%	13%	14%	4%	100%
Общо	1%	52%	22%	20%	4%	100%

Между кого най-често се случва насилие в семейството?

Докато отново около половината респонденти са обозначили, че насилие няма между никои членове, останалите са посочили с най-голяма честота родителите – виж Таблица 7. Тоест над 20 % от децата в изследването са споделили, че стават свидетели на домашно насилие. Останалите отговори са посочвани значително по-рядко.

Таблица 7: Между кои членове на семейството е насилието?

	Брой	%
Баща и дете	89	10.7%
Децата	94	11.3%
Друг	21	2.5%
Майка и дете	60	7.2%
Родителите	183	21.9%
Никои членове	387	46.4%
Общо	834	100.0%
Липсващи	15	1.8%

Според теб има ли насилие в училище?

Резултатите тук са особено показателни: почти 80 % от децата са споделили, че да, насилието в училище съществува. Даването на такъв отговор показва, че те знаят за насилието като свидетели, участници или жертви. Едва една пета са дали отговор, че по-скоро не се среща подобно насилие. Процентът отговорили положително е много висок, така че можем да заключим, че огромната част от децата са се сблъскали с насилие в училище – пряко или косвено.

Таблица 8: Според теб има ли насилие в училище?

	Брой	%
Да	663	79.1%
Не	175	20.9%
Общо	838	100.0%
Липсващи	11	1.3%

Между кого се случва насилието в училище?

По отношение на въпроса между кого се случва насилието отново категорично преобладават отговорите, че между самите ученици. Много по-рядко са посочени останалите опции – между директор и ученик, директор и учител, учител и ученик, учител и учител. Отново наблюдаваме много висок процент, показващ, че поне три четвърти от децата са били участник или свидетел на ситуации на насилие от един ученик върху друг/други. Дори част от тези ситуации да са спорадични, честотата и категоричността на този отговор показва честотата и масовостта на ситуации на училищен тормоз или агресия. Това са тревожни резултати.

Таблица 8: *Между кого се случва насилието в училище?*

	Брой	%
Директор и ученик	4	0.5%
Директор и учител	7	0.8%
Друг	13	1.6%
Между никого	116	13.8%
Ученик и ученик	625	74.6%
Учител и ученик	51	6.1%
Учител и учител	22	2.6%
Общо	838	100.0%
Липсващи	11	1.3%

Ако агресията в училище е нещо, с което децата често се сблъскват, то особено ключов е въпросът какво могат – и биха – направили в такива ситуации. На въпроса какво биха направили, най-висок процент младежи са отговорили, че ще се опитат да помогнат или ще повикат възрастен. Значително по-малък процент са показали склонност да избягат, да пренебрегнат ситуацията или дори да подкрепят насилника. Резултатите са представени в Таблица 9.

Таблица 9: *Ако станете свидетел на тормоз в училище, какво ще направите?*

	Брой	%
Друго	25	3.0%
Няма да направя нищо	105	12.5%
Ще избягам	17	2.0%
Ще повикам възрастен	267	31.9%
Ще подкрепя насилника	17	2.0%
Ще помогна	406	48.5%
Общо	837	100.0%
Липсващи	12	1.4%

Анализът на айтемите, пряко свързани с темата за насилието, е допълнен от анализ на ключов айтем от категорията „училищна среда“, а именно:

Ходенето на училище ти доставя:

- *Удоволствие*
- *Страх*
- *Притеснение*
- *Скука*
- *Вълнение*
- *Нищо*
- *Друго*

Какви емоции поражда у тях училището? Почти половината деца са посочили негативни емоции в отговорите си на този айтем – страх (131) и притеснение (301). Страхът е явен индикатор за наличието – или преживяването – на заплахата в учебната среда, което може да се обясни в много случаи със страх от насилие и тормоз. Притеснението също индикира ситуации, които създават напрежение – отново част от които могат да са свързани с тормоз.

4. Корелации между ключови айтеми от въпросника

Наред с анализа на айтеми от въпросника от ключов интерес, някои корелации между айтемите също дават интересна допълнителна информация.

Статистически значима корелация изпъква между отговорите на въпроса „***Къде си ставал/а жертва на агресия?***“ и „***Ходенето на училище ти доставя:...***“ (корелация с опцията „***страх***“). Отговорилите, че са ставали жертва на агресия в училище, съответно, са били много по-склонни да посочат, че училището им носи страх. Преживяванията на страх от учениците са много тревожна ситуация, която от своя страна създава вторични рискове – от бягства, спад в академичните постижения поради затрудняване на когнитивните процеси при подобни емоционални състояния и дори отпадане от училище.

Корелациите се откриват и между въпросите „***Според теб има ли насилие в семейството?***“ и „***Къде си ставал/а жертва на агресия?***“. Децата, посочили като място „в

училище“ и особено „на повече от едно място“ в почти всички случаи също така са отговори на първия въпрос с „Понякога“, „Винаги“, „Често“ – тоест, като цяло са показали, че такова насилие има. Варира степента на неговата честота.

Това са данни в посока подкрепа на тезата, че насилието у дома прави деца по-уязвими да се сблъскат с такова насилие и на други места – като в училище и дори на повече от едно място.

Подобни изводи се потвърждават и от други проучвания – например проучване на гледните точки на децата към проблема „училищен тормоз“, проведено в 7 европейски държави³, показва, че повечето деца са се сблъскали с училищен тормоз, и то от доста ранна възраст⁴. За съжаление отново и отново се потвърждава тезата, че училището може да бъде свързано с много притеснителни и рискови ситуации за децата. Причините за училищния тормоз могат да бъдат многообразни, но несъмнено ранните травми, свързани с насилие, създават повишен риск от последващи ситуации на насилие и тормоз – в ролята на жертва или насилник.

³ България, Великобритания, Германия, Швеция, Словакия, Холандия, Румъния

⁴ Проучването е реализирано по проект INTRODUCING PARTICIPATORY AND CHILD-CENTERED APPROACH FOR EARLY IDENTIFICATION AND PREVENTION OF BULLYING IN SCHOOL SETTING IN 7 EU COUNTRIES, *JUST/2013/DAP/AG/5372*, финансиран по програма Дафне на ЕС

IV. Анализ на конкретни случаи и оценка на рисковите фактори

В допълнение на анализа на резултатите от проведеното проучване сред младежи, за целите на настоящия доклад бяха анализирани случаи от 2017 и 2018 г., постъпили в различни програми на Фондация „Асоциация Анимус“ за начална оценка, в които е имало данни за насилие в училище. Много от децата, за които става дума в тези случаи, не са от София, така че част от случаите са били пренасочени към услуги по местоживееене. В други случаи децата са започнали да посещават програмите на фондацията.

От 21 случай, постъпили в различни програми на организацията и свързани със ситуации на насилие в училище 19 бяха идентифицирани като случаи на училищен тормоз (а другите два – на тормоз от учител/възпитател над дете). Случаите бяха подложени на анализ по няколко критерия: форма на насилие – физическо, психическо, директно, индиректно, кибертормоз; наличие на данни за насилие в семейството на жертвата или извършителя; наличие на данни за други рискови фактори в семейството; дали самото дете жертва е потърсило помощ в училище.

Анализът показва следното:

Форма на насилие: всички случаи включват комбинация от физическо насилие (удряне, блъскане, шамари, юмруци) и психическо такова (обиди и вербално унижително поведение). В два от случаите насилието е било и индиректно – чупене на вещи на потърпевшия, а във всички случаи е присъствала директна агресия. В шест от случаите е имало данни, че група деца тормозят жертвата. В останалите, данните са за едно дете, упражнило насилие, което обаче тормози няколко деца.

Данни за насилие в семейството: Не във всички случаи присъстват данни за семейната ситуация на детето жертва или на упражнилите насилие – особено ако те са няколко и е трудно да се събере такава. В осем от случаите има специфични такива данни. В три от случаите данните са за физическо и психическо насилие: в два от тях над упражнилия насилие и в един над жертвата, която идва от семейство, в което се е

стигнало до раздяла на родителите поради домашно насилие, в следствие съществуват опити за настройване и въвличане на децата в конфликти между разделените родители, както и negliжиране от страна на родителя, който отглежда детето жертва. В другите два случая са налични данни за тежко физическо насилие над деца в семействата им, като след това тези деца упражняват тежко физическо насилие над връстници. В единият от тези случаи са предоставени данни, че преди това по-голям брат на детето, упражнило насилие, също е търпяло насилие от бащата и след това е упражнявало тормоз в училище.

В други три случая са получени данни за negliжиране на детето, упражнило насилие (и в някои от тях – изоставяне от един или и двамата родители). Negliжирането съгласно съществуващото българско законодателство в областта на закрилата на детето също се приема за форма на насилие. Така че negliжирането заслужава да бъде разглеждано като отделен високо рисков фактор за много форми на проблемно поведение – то следва да бъде проучено и допълнително като такъв фактор. Изоставянето като крайна форма на negliжиране може да доведе до особено травматични последици върху самооценката на детето и неговото поведение.

В други два случая са налични данни за рискови фактори в семейството като трудна раздяла между родители, самотен родител и липса на подкрепяща среда, а в единият от тях – и за разстройство на развитието при детето (от аутистичния спектър).

В останалите анализирани случаи преки данни относно семейната среда на децата, упражнили насилие не са били известни, но описваното тяхно поведение в голяма степен индикира рискове на ниво семейство: така в повечето от тези случаи тези деца са били описани като проблемни, трудни за учителите (и опитите им да наложат дисциплина), местени от училище в училище, с родители, които не са достатъчно ангажирани и не посещават родителски срещи или не реагират на оплаквания от учителите. Тоест отново индикатори за риск от насилие или negliжиране – или цялостно нестабилна семейна среда.

Важно е да се отбележи също, че в почти всички случаи информацията за тормоза е постъпила не от самите засегнати деца, а от техните родители (преди всичко майки). Прави впечатление от анализа, че децата се притесняват да споделят за

тормоза в самото училище и дори някои от тях заявяват недоверие, че ще получат помощ – по-скоро изказват опасения от влошаване на ситуацията. В тези случаи те поне са били склонни да споделят със своите близки. Вероятно в немалко други случаи децата не се осмеляват да споделят с никой възрастен за тормоза.

В заключение може да се каже, че анализът на конкретни случаи показва силни индикатори за рисковата семейна среда – в семействата на упражняващите насилие деца или жертви. Това поддържа тезата, че ранният травматичен опит – от насилие в семейството, negliжиране, изоставяне – създава уязвимост в следващите етапи от развитието. Тази уязвимост в комбинация с други контекстуални фактори може много по-лесно да превърне едно дете, упражняващо насилие или жертва на дете, упражняващо насилие.

V. Изводи и заключения

1. Съществува увеличаващо се количество научно-изследователска литература, сочеща взаимовръзка и каузалност между насилието в семейната среда и тормозът и агресията в училище.
2. Описаните в настоящия доклад анализи също потвърждават влиянието на рискови семейни фактори като насилие и negliжиране като предпоставка за ситуации на училищен тормоз.
3. Като насока за бъдещи изследвания може да се очертае по-задълбоченото проучване на още по-широк спектър от рискови фактори – различните форми на насилие, negliжирането, изоставянето, разпадането на семейства и др.
4. По-голямата част от децата са посочили, че насилие в училище има – и вероятно е регулярна част от техният живот.
5. Необходими са, съответно, също така **постоянни и целенасочени мерки** за редуцирането и превентирането на подобни прояви и осигуряване на по-сигурна училищна среда, в която младите хора не изпитват предимно страх и притеснение.
6. Тормозът и насилието в училището са сложни феномени, зад които стоят комплексни рискови фактори, ето защо и справянето с тях изисква цялостен подход и работа с децата, училищната среда и семейството на много равнища.
7. Училищната среда, за да адресира успешно този проблем, се нуждае от обучени и системно подкрепяни специалисти. Учителите и училищния персонал следва да са запознати със спецификата на училищния тормоз, запознати с програми за превенция и интервенция.

Ползвана литература

1. Механизъм за противодействие на тормоза и насилието в институциите в системата на предучилищното и училищното образование. Достъпно от: https://mon.bg/upload/14362/Mehzm_protivodejstvie_tormoz_281217.pdf
2. Baldry, A. C. (2003). Bullying In Schools And Exposure To Domestic Violence. 27 Child Abuse & Neglect
3. Barnett, D., Ganiban, J., & Cicchetti, D. (1999). Maltreatment, negative expressivity, and the development of Type D attachments from 12 to 24 months of age. In J. I. Vondra & D. Barnett (Eds.), *Atypical attachment in infancy and early childhood among children at developmental risk*. Monographs of the Society for Research in Child Development, 64(Serial No. 258), 97–118.
4. Cicchetti, D., & Valentino, K. (2006). An ecological–transactional perspective on child maltreatment: Failure of the average expectable environment and its influence on child development. In D. Cicchetti & D. J. Cohen (Eds.), *Developmental psychopathology: Vol. 3. Risk, disorder, and adaptation* (2nd ed., pp. 129–201). Hoboken, NJ: Wiley.
5. Davis, D. (2011). *Child Development: A Practitioner's Guide*. 3d Ed. NY: Guilford Press.
6. Kinnard, E. M. (2001). Perceived and actual academic competence in maltreated children. *Child Abuse and Neglect*, 25, 33–45.
7. Nix, R. L., Pinderhughes, E. E., Dodge, K. A., Bates, J. E., Pettit, G. S., & McFadyen-
8. Ketchum, S. A. (1999). The relation between mothers' hostile attribution tendencies and children's externalizing behavior problems: The mediating role of mothers' harsh discipline practices. *Child Development*, 70, 896–909.
9. Schechter, D. S., & Willheim, E. (2009). The effects of violent experiences on infants and young children. In C. H. Zeanah, JR. (Ed.), *Handbook of infant mental health* (3rd ed., pp. 197–213). New York: Guilford Press.